

Тиховська О. М.

<https://orcid.org/0000-0003-4663-5960>

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Баньої В. Ф.

<https://orcid.org/0000-0001-7957-8080>

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРЕДМЕТНОГО КОДУ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕМІЦІ

Стаття присвячена комплексному аналізу предметного коду української етнокультури, репрезентованого у фразеологічній системі мови. У дослідженні акцентовано увагу на тому, що предметний код функціонує як специфічна система координат, яка дозволяє носіям мови класифікувати, оцінювати та структурувати навколишню дійсність. Актуальність роботи зумовлена необхідністю системного висвітлення лінгвокультурного потенціалу фразем із предметним компонентом, оскільки вони є важливим джерелом реконструкції національної моделі світу. У межах дослідження здійснено суцільну вибірку мовного матеріалу зі «Словника фразеологізмів української мови» (2003), що дозволило опрацювати близько 700 одиниць. Авторки здійснюють детальну класифікацію складників предметного коду, окреслених у межах тринадцяти тематичних груп, серед яких виокремлені назви, що позначають житло та архітектурні споруди, предмети господарського вжитку, меблі, одяг, посуд, об'єкти писемної культури, військової сфери, іграшки, транспортні засоби, грошові одиниці, музичні інструменти та інші предмети. Кожна група проілюстрована репрезентативними прикладами. Особливу увагу зосереджено на аналізі лексем-домінант хата, поріг, двері. Встановлено, що ці об'єкти виступають не лише предметами повсякденного вжитку, а й потужними лінгвокультурними маркерами. Хата інтерпретується як сакральний центр мікркосмосу людини, поріг – як межа між «своїм» і «чужим» просторами, а двері – як символ вибору та соціальної комунікації. У статті доведено, що через ці образи вербалізуються етичні норми, психологічні стани та соціальні відносини українського етносу. Досліджено явища міжкодової взаємодії, зокрема поєднання предметного коду із соматичним, зооморфним та міфологічним. Такий синтез засвідчує антропоцентричний характер української фраземіки, де предмети матеріального світу слугують еталонами для опису якостей, дій та внутрішнього світу людини. Сформульовані висновки підтверджують, що предметний код є репрезентативним джерелом етнокультурної інформації, що забезпечує тяглість духовної пам'яті народу.

Ключові слова: українська фраземіка, лінгвокультурний потенціал, предметний код, символне значення, етнокультурна специфіка.

Постановка проблеми. Численні студії останніх років засвідчують опрацювання категорії коду в її різноманітних реалізаціях (Н. Андрейчук, Ф. Бацевич, Я. Ісаєвич, В. Мартинов, Н. Шарманова та ін.). Спільним для них є розуміння культурного коду як системи координат, що дає змогу людині як частині етносу класифікувати та оцінювати дійсність. Оскільки культурні коди ґрунтуються на глибинних архетипах, вони перетворюють об'єкти реальності на культурні смисли,

відповідно визначають те, як ми сприймаємо простір і формуємо власну картину світу.

Стереотипні форми людської діяльності яскраво відображено у фраземіці, яка закарбувала приховані глибинні смисли й може продукувати відносно нові. Особливу цінність у цьому контексті становлять фраземи з предметним компонентом, які демонструють уявлення людини не лише про світ, але й фіксують бачення предметно-матеріальної сфери як важливої частини

світобудови, що має аналогічну організацію й функційність.

Варто наголосити, що аналіз предметного коду етнокультури на матеріалі української фраземіки має особливу наукову значущість, адже нині бракує комплексних досліджень, спрямованих на системне висвітлення цього аспекту. Саме тому проблематика осмислення фразем як етнокультурного феномену та аналізу символіки слів-компонентів фразеологічних одиниць на ґрунті української мови залишається актуальною. Таке дослідження, як зазначає В. Кононенко, «може не тільки розширити опис народних символів, а й доповнити, уточнити саме поняття символу, символічного образу, символічного значення в лінгвістичному аспекті» [9, с. 228]. Це корелює з думкою Н. Венжинович про те, що «етнокультурний компонент фразеологічного значення (етнокультурна конотація) повинен розглядатися як певні знання про культуру, особливості її актуалізації у сфері ідіоматики, що склалася серед носіїв тієї чи іншої мови, зберігаються в їхній пам'яті» [4, с. 19]. Тому зазначимо, що вивчення предметного коду етнокультури як одного із найдавніших та найбільш репрезентативних способів концептуалізації побуту, праці, соціальних взаємин та духовних орієнтирів українського народу дозволить описати не лише фраземи як мовний продукт, але й реконструювати національну модель світу, де кожен матеріальний предмет наділений особливим символічним потенціалом.

Аналіз досліджень останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на значний інтерес до лінгвокультурології, цілісні дослідження предметного коду в українській мові на сучасному етапі фактично відсутні. Здебільшого предметний код аналізують у взаємодії з іншими кодovими системами. Вагомою в цій царині є розвідка І. Гарбери, у якій авторка крізь призму східно-степових говірок схарактеризувала предметний код у зоні міжкодових переходів та запропонувала алгоритм вивчення подібних трансформацій в ареальній фраземіці [6]. Важливим для нашого дослідження є також доробок О. Галинської, яка розглядає предметний код як складник інтегрованого духовно-предметного коду культури на матеріалі української та англійської мов і доводить, що предмети матеріального світу у структурі фразем не лише номінують побутові реалії, але й виступають знаками-символами, які втілюють ціннісні та духовні константи етносу [5]. Це підтверджує й нашу думку про те, що предметний компонент є важливим засобом концептуалізації духовних

орієнтирів людини через матеріальну сферу буття. Саме тому лінгвокультурний потенціал фразем із предметним кодом потребує подальшого детального опрацювання та систематизації, що й зумовлює відповідну спрямованість нашої студії.

Постановка завдання. Мета нашого дослідження – виявити лінгвокультурний потенціал предметного коду в українській фраземіці через з'ясування символічної значущості матеріальних об'єктів у духовній культурі етносу (на прикладі маркерів домашнього простору) та обґрунтувати його статус як самодостатнього та репрезентативного джерела етнокультурної інформації. Реалізація мети передбачає виконання таких завдань: 1) уточнити зміст поняття предметний код у системі кодових координат української лінгвокультури; 2) виокремити й систематизувати групи фразем із предметним компонентом за тематично-семантичним принципом; 3) розкрити символічне значення таких слів-репрезентантів матеріального світу, як *хата*, *пори́г*, *двері*, у контексті народних вірувань й архетипів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному мовознавстві на позначення коду, що репрезентує метрично-еталонну сферу окультуреного простору, використовують декілька термінологічних варіацій, що підкреслюють різні аспекти освоєння світу речей певною етнокulturою: предметний [3], «артефактний» [10], «предметно-артефактний» [5] та ін. Незважаючи на розбіжності в номінації, дослідники однозгідні в тому, що цей код охоплює номени на позначення об'єктів матеріального світу – одягу, житла, хатнього начиння, інших елементів побуту. Відповідно предметний код постає мовною моделлю предметного середовища, що є основою життєдіяльності етносу. На нашу думку, одиниці предметного коду в структурі фраземи набувають особливого статусу, оскільки стають символічними утвореннями, що закріплюють колективний досвід поколінь на підсвідомому рівні й забезпечують безперервність культурної пам'яті етносу. Вивчення діалектних фразем із соматичним та зооморфним кодами дало змогу переконатися, що мовні знаки в межах фразем функціонують як символи, які полегшують і пришвидшують передавання складних смислів [1; 2]. Аналогічні процеси спостерігаємо й у предметному кодi, де символічне навантаження постає як результат ментального осмислення світу. У цьому контексті важливими є не об'єктивні технічні характеристики предметів, а етнокультурні асоціації та фонові знання носіїв мови. Як стверджує В. Кононенко, «досвід, фонові, пресупозитивні

знання, зумовлені традиціями, реаліями навколишньої дійсності, підтримують символічне значення, а постійні асоціації, що супроводжують символ, створюють передумови для його вживання в складі готових словесних формул, визначають його здатність передавати глибинний зміст, ідею» [9, с.231].

Предметний код у межах фразеосистеми слугує засобом вербалізації ментальних операцій: вибір певного предмета для порівняння зумовлений переважно його функціями в господарстві, що свідчить про нерозривний зв'язок побутової практики та мовотворчості. Механізм кодування інформації у фраземі відбувається переважно через метафоризацію, метонімію й символізацію, а емоційний складник у таких утвореннях сприяє їхньому легкому запам'ятовуванню та збереженню, що перетворює їх на культурні медіатори. **Матеріалом** нашого дослідження слугували фразеологізми, зафіксовані у «Словнику фразеологізмів української мови» (Київ, 2003) [11]. Шляхом суцільної вибірки було відібрано й опрацьовано близько 700 одиниць, що дозволило систематизувати складники предметного коду за такими тематичними групами:

1) житло та архітектурні споруди (*аптека, вітряк, ворота, ґрати, дах, двері, двір, дзвіниця, дім, замок, млин, перелаз, п'єдестал, підвалини, піч, поріг, руїни, стіна, стріха, тин, хата, музей*): як в аптеці 1. 'дуже точно'; 2. 'дуже правильний, точний' [11, с. 20], *двері не зачиняються* 'постійно приходять відвідувачі' [11, с. 189], *плінути через поріг* 'дуже мало побути де-небудь, погостювати у когось' [1, с. 521], *на крайнім (крайньому) порозі життя* 'перед смертю' [11, с. 545], *оббивати (обтирати) / оббіти (обтерти) пороги (поріг)* 1. 'багато разів приходити до кого-небудь, кудись; часто бувати у когось, десь'; 2. 'багато разів звертатися до когось, кудись у якій-небудь справі, домагаючись її вирішення; просити когось, доводити щось' [11, с. 444], *під чужою стріхою* 'не в своїй, не у власній домівці, у сторонніх людей і т. ін; не вдома' [11, с. 699], *під стріхою* 'в чиємусь домі, під чиєюсь опікою, наглядом' [11, с. 699];

2) предмети господарського вжитку, інструменти та знаряддя праці й ін. (*аршин, батіг, бочка, відро, віршовка, вудка, вудочка, голка, гребінь, довбня, дьоготь, каганець, кий, клин, ковальський міх, колиска, коцюба, лопата, мило, мітла, мішок, молоточок, мотовило, мотузка, ніж, обруч, обух, палиця, плуг, рушник, рядно, свічка, смола, сокира, ступа, терези, шило*): *забіти клин у голову (у тім'я)* 'викликати у когось певні

думки, прагнення, бажання і т.ін.' [11, с. 238], як *батогом сікти / сікнути* 'сказати різко щось неприємне' [11, с. 650], *вівезти / вивозити [язиком]* як (*мов, ніби і т.ін.*) *на лопаті* 1. 'сказати що-небудь недоречно, недоладно'; 2. 'що-небудь зовсім недоречне, недоладне або недоречно, недоладно' [11, с. 63–64], як *лопатою класти* 'пояснювати, розповідати і т. ін. щось повільно, не поспішаючи' [11, с. 300], *вимітати / вимести під мітлу* 'забирати все начисто, зовсім нічого не лишаючи' [11, с. 77], *вхопіти (захопіти) шійлом (рідше на шійло) патоки (меду)* 'зазнати невдачі' [11, с. 143];

3) меблі (*лавка, стіл, картина, колиска, полиця, скриня, стілець, стільчик, ложе, лава*): *без штанів під стіл бігати (ходити)* 'бути зовсім малим, в дитячому віці' [11, с. 31], *знаходити / знайти сокіру (сокірку) під (за) лавкою* 'відкривати для себе те, що для інших (для більшості людей) давно відоме' [11, с. 270], як *під лавкою* 'неголосно, невиразно, негарно тощо' [11, с. 322], *карти на стіл* 'уживається для захоочення кого-небудь бути відвертим, виявити свої приховані наміри, справжню суть справи' [11, с. 288], *стояти біля коліски* 'бути учасником творення чого-небудь, родоначальником чогось' [11, с. 695];

4) одяг, взуття, аксесуари, тканини (*бріль, вінок, галстук, гаманець, ганчірка, гребінь, дрантя, каблук, кишеня, кожух, медаль, нитка, панчоха, пелюшки, петельки, подошва, пола, полотно, пояс, рукав, рукавичка, рядно, сорочка, спідниця, сукно, халява, хустка, черевики, чоботи, шапка, штани*): *кишеня не сходиться* 'дуже багато' [11, с. 295], *держати (тримати) коло свого пояса* 'дуже пильнувати, оберігати кого-небудь, не відпускаючи від себе' [11, с. 193], *тримати біля спідниці* 'не відпускати кого-небудь від себе, постійно контролюючи та опікуючи (дитину, чоловіка)' [11, с. 720], *затикати / заткнути за пояс* 'перевершувати кого-небудь у чомусь' [11, с. 252], *закачувати (засукувати, закасувати) / качати (засукати, закасати) рукава (рукаві)* 'ревно братися до роботи' [11, с. 244], *не (ані) під шапку* 1. 'нескладний, неважкий, не обтяжливий; легкий'; 2. 'хто-небудь може легко справитися з ким-небудь' [11, с. 774];

5) посуд, кухонне начиння (*блюдечко, глечик, горщик, дїжка, казанок, коцюба, ложечка, ложка, макітра, макогін, ніж, миска, пляшка, решето, сито, склянка, ступа, чарка, чаша*): *вклоняться чарці* 'випивати, зловживати алкогольними напоями' [11, с. 115], як (*мов, ніби і т.ін.*) *мідному казанку (казанкові)* 'дуже довго'

[11, с. 285], *заглядати (зазирати) в чарку (в чарочку)* 'випивати; зловживати алкогольними напоями' [11, с. 241], *годувати з лóжечки* 'надмірно опікати кого-небудь, піклуватися про когось' [11, с. 154], *макітра розуму* 'хтось розумний, розсудливий, кмітливий і т. ін.' [11, с. 365], *брати / взяти на рéшето* 'обмовляти кого-небудь' [11, с. 44];

6) об'єкти писемної культури та документації (*білет, газета, грамота, книга, олівець, папір, папірець, перо, сторінка, чорнило*): *у́сна (ходя́ча) газéта* 1. 'той, хто поширює різні чутки, новини; пліткар (пліткарка)'; 2. новини і чутки, які передаються з уст в уста' [11, с. 145], *просі́тися (проха́тися) на папі́р* 'що-небудь варто записати, описати' [11, с. 579], *фі́льчина гра́мота* 'документ, що не має юридичної сили; папірець, який нічого не значить' [11, с. 166], *блискуча сторі́нка* 'найбільш знаменна, видатна подія (найбільш знаменний, видатний період)' [11, с. 694], *кла́сти / покла́сти на папі́р (на папе́рі)* 'записувати, писати що-небудь' [1, с. 300], *бра́тися / взя́тися за перо́* 'починати писати, займатися літературною діяльністю' [11, с. 45], *закі́нути перо́* 'перестати писати, займатися письменною діяльністю' [11, с. 244];

7) іграшки, предмети ігрової сфери (*дзига, іграшка, карта, кінь (шахова фігура), коник, лялька*): *за і́грашку* 1. 'дуже легко'; 2. 'як розвага' [11, с. 275], *пересмі́кувати (пересмика́ти) / пересмі́кати ка́рти* 'намагаючись перехитрити, обдурити кого-небудь, представляти щось спотворено, перекручено; вводити в оману когось' [11, с. 498], *оста́ння ка́рта* 'єдина, вирішальна можливість для досягнення поставленої мети, бажаного результату' [11, с. 288], *хі́д коне́м* 'дії або прийом, спрямовані на досягнення якоїсь мети без конфронтації, обходячи конфліктні ситуації' [11, с. 745];

8) транспортні засоби, їхні деталі (*борт, віз, вудила, гальма, кермо, колесо, колія, педа́ль, сани, ярмо*): *сіда́ти / сі́сти (влі́зти) не в (на) свої́ (чужі́) са́ни* 'братися не за свою справу; займати невідповідне місце на роботі, в суспільстві тощо' [11, с. 649], *огляда́тися / огля́нутися на за́дні коле́са* 1. 'діяти обережно, обдуманно, розумно; роздумувати над чим-небудь, враховувати все'; 2. 'повертатися в думках до минулого, зважати на те, що було раніше' [11, с. 458], *натиска́ти (наті́скувати, рідше даві́ти) / наті́снути (рідше надаві́ти) на [всі] [свої́] педа́лі* 'докладати всіх зусиль для швидкого виконання чого-небудь' [11, с. 427], *запря́гті / запря́гати*

в [тяжké] 'ярмо поневолити, примусити працювати на себе' [11, с. 251], *ві́жки в рука́х* 'засіб, який використовують для керування ким-, чим-небудь' [11, с. 108], *як (мов, ніби і т.ін.) ко́лесо без бу́кши* 'безупинно, безперервно' [11, с. 304];

9) засоби обмеження волі та технічні деталі (*гвинтик, гак, гайка, замок, кайдани, клітка, ланцюг, лещата, пружина, пута, труба, цеп*): *слаб́ка (слаба́) га́йка* 'нездатний, неспроможний виконувати якусь роботу і т. ін.' [11, с. 146], *поволокту́ кайда́ни* 'піти на каторгу' [11, с. 526], *держáти (трима́ти) як на це́пу (на ланцю́гу)* 'позбавляти кого-небудь свободи в діях; підкоряти когось' [11, с. 193], *розбивáти / розбі́ти кайда́ни (пу́та)* 'звільнитися від насильства, рабства; ставати вільним' [11, с. 603], *бі́тися як (мов, náче і т.ін.) пта́х у клі́тці* 'жити в скрутних матеріальних умовах, переборюючи нестатки, злидні і т.ін.' [11, с. 31], *трима́ти (держáти) за сі́момá замка́ми* 1. 'замикати кого-небудь, ховати від когось, надійно охороняючи'; 2. 'не виявляти чого-небудь (про певні якості, почуття і т.ін.)' [11, с. 720–721];

10) грошові одиниці, їхні еквіваленти, коштовності (*акці́ї, бі́сер, гріш, гроші, золото, карбованець, копі́йка, монета, скарб*): *у бі́лий сві́т, як у копі́йку* 'не туди, куди слід; навмання' [11, с. 634], *до́вгий карбо́ванець* 'великий і легкий заробіток' [11, с. 287], *без копі́йки* 'зовсім без грошей' [11, с. 307], *не ві́тягнеш і копі́йки* 'хто-небудь надзвичайно жадібний, скупий' [11, с. 91], *[і] знов (зно́ву) за ри́бу грóші* 'уперто наполягати на чомусь, настирливо повторювати те саме' [11, с. 172], *за чи́сту моне́ту* 'як істину, як щиру правду, всерйоз і т. ін.' [11, с. 404], *ні (і) на ше́ляг* 'зовсім, ніскільки, абсолютно' [11, с. 775];

11) музичні інструменти (*бас, бубон, дзвони, дудка, литаври, скрипка, струна*): *гра́ти у вла́сну (свою́) ду́дку* 'мати незалежні думки, погляди і т.ін. і чинити по-своєму' [11, с. 167], *бра́ти / взяти на бас (на ба́са) кого́* 'насміхатися, глузувати з кого-небудь' [11, с. 41], *бі́ти в литаври* 'торжествувати' [11, с. 28], *як (мов, ніби і т.ін.) за́йцеві бубон* 'уживається для повного заперечення змісту зазначеного слова' [11, с. 46], *болю́ча (слаба́ і т.ін.) струна́* 'найбільш вразливе місце; те, що особливо мучить, хвилює кого-небудь' [11, с. 699], *дзвони́ти (видзвóнювати) в усі́ дзвóни* 'розповідати про що-небудь буквально всім; широко розголошувати щось' [11, с. 196].

12) військова сфера та зброя (*гармата, зашморг, зброя, куля, меч, мушка, ніж, петля, прапор, пушка, рожен, сокира, спис, шибениця,*

щит): *стріляти (біти) з гармат по горобцях* 'затрачати непомірні, великі зусилля, волю там, де вони зайві, недоцільні' [11, с. 698], *хоч куюлю в лоб* 'уживається для вираження скрутного або безвихідного становища, відчаю і т.ін.' [11, с. 319], *піднімати (підіймати, підносити і т.ін.) / підняти (підійняти, піднести і т.ін.) зброю (меч, сокиру і т.ін.)* 'воювати з ким-небудь, наміряться вбити когось' [11, с. 511], *як із дішла гармата* 'дуже поганий, нікудишній' [11, с. 147], *схрестіти / схрещувати списі (мечі)* 'сперечатися, захищаючи певні погляди' [11, с. 703–704], *вогнем (огнем) і мечем* 'нещадно, з великою жорстокістю' [11, с. 119], *затягувати (затягати) / затягті (затягнути) петлю (зашморз) [на шії]* 'вдаватися до утисків, обмежень і т. ін., ставити кого-, що-небудь у безвихідне становище' [11, с. 253–254];

13) сакральні-культові предмети (попри те що вони зазвичай відносяться до духовного чи релігійного кодів, фізична природа таких речей дозволяє розглядати їх і як частину предметного світу: *віттар, ікона, каділо, ладан, свічка, хрест*): *як (мов, ніби і т.ін.) скапувати свічкою* 'худнути, марніти від переживань, хвороби' [11, с. 654], *хоч [картіну (ікону, на карту)] малюй <хоч малюй, хоч цілуй>* (та в церкву іди) 'хтось або щось є дуже гарним, красивим, вродливим і т. ін.' [11, с. 366], *як (мов, ніби і т.ін.) мертвому (умерлому) каділо зі сл. допомагати, помагати і т.ін.* 'уживається для вираження повного заперечення змісту слова; зовсім не (допомагати)' [11, с. 284], *підкурювати / підкуріти ладаном* 'надмірно вихваляючи, підлещуватися до кого-небудь' [11, с. 509].

Систематизація фразем за тематичними групами дозволяє окреслити коло предметних реалій, що становлять основу українського побуту. Однак предметний код у фразеосистемі не завжди функціонує в ізольованому вигляді. Дослідження фразеологічних одиниць дозволило виявити явища міжкодових переходів, що ілюструють взаємодію предметного коду з іншими лінгвокультурними кодами, а також його здатність до смислового розширення. Аналіз засвідчив, що найвищу лексико-семантичну активність виявляють двокомпонентні міжкодові переходи, хоча й наявний трикомпонентний: 1) предметний + соматичний: *ніж у спіну* 'зрадницька підступна поведінка щодо кого-, чого-небудь' [11, с. 435], *[як (мов, ніби і т.ін.)] ніж гострий у серце* 'дуже неприємне, дуже вражає, спричиняє душевний біль або взагалі викликає негативні емоції у когось' [11, с. 436], *встроміти (дати і т.ін.) ніж (ножів)*

в спіну 'вчинити, зробити щось підступне стосовно кого-небудь' [11, с. 133]; 2) предметний + природний: *як (мов, ніби і т.ін.) горіхом об (у) стіну (стінку)* 'ніщо не діє, не впливає на когось, не реагує хтось на що-небудь; безрезультатно' [11, с. 162–163], *буря в склянці (заст. у шклянці) воді* 'суперечки, тривоги з дріб'язкових, не вартих уваги питань' [11, с. 48], *вітер у кишенях (у кишені, по кишенях) [свистить (гуляє, віє і т.ін.)]* 'нема грошей у кого-небудь' [11, с. 112]; 3) зооморфний + предметний: *(як (мов, ніби і т.ін.) баран в аптеці, зі сл. розбиратися* 'уживається як категоричне заперечення змісту зазначених слів; зовсім не (розбиратися)' [11, с. 23], *як (мов і т.ін.) баран на нові ворота* 'виявляючи повне нерозуміння, здивування' [11, с. 23], *купувати / купити котів в мішку* 'діставати у власність невідомо що, не бачачи й не знаючи його суті, властивостей і т.ін.' [11, с. 320], *як (мов, ніби і т.ін.) соріка по тіну* 'недбало, неохайно, неакуратно і т.ін.' [11, с. 677]; 4) предметний + антропологічний: *(як дурень (дурний) з дуба (з пєчі)* 'недоречно' [11, с. 223], *носітися / розносітися як (мов, ніби і т.ін.) [дурень (ціган, старець)] з писаною торбою* 'приділяти велику або більшу, ніж треба, увагу тому, хто (що) її не вартий (варте), не заслуговує' [11, с. 441]; 5) предметний + міфологічний: *ні богу (богові) свічка, ні чорту (чортові) кочерга (коцюба, ладан, надовбень, ударка, рогачільно і т.ін.)* 1. 'нема ніякої користі, толку'; 2. 'нічим не примітна, посередня людина' [11, с. 637], *[і] чорт із свічкою не знайде* 'не можна розшукати, навіть докладаючи великих зусиль; зовсім нема' [11, с. 766], *[і] в ступі не влучиш (не втовчєш, не спіймєши, не потрапиш)* <сам чорт у ступі не влучить> 'хто-небудь дуже хитрий, спритний, вмє вийти з будь-якої складної ситуації, і нікому не вдається довести його причетність до чогось' [11, с. 118]; 6) предметний + міфологічний + соматичний: *дай / давай боже (бог) ноги [а чорт колєса]* 'уживається для вираження необхідності раптової втечі звідки-небудь' [11, с. 186].

За нашими спостереженнями, найвищу фразеоактивність виявляють номени на позначення *житла, господарського начиння, знярядь праці та меблів*. Така ієрархія зумовлена специфікою ціннісного сприйняття цих предметів як життєво необхідних або сакральних – тих матеріальних констант, без яких неможливе гармонійне людське існування. Особливу концентрацію культурних смислів акумулюють лексеми-домінанти *хата, поріг, двері*. Висока продуктивність пояснюється не лише їхньою утилітарною важли-

вістю, а й потужним символічним потенціалом, що перетворює назви предметів на смислові координати, які трансформують матеріальний простір помешкання на сакральну модель світу. Інтерпретація символічного наповнення зазначених компонентів-репрезентантів предметного коду як засобів трансляції культурного досвіду крізь призму їхніх ментальних переосмислень дозволила нам з'ясувати, які саме ментальні смисли зробили ці компоненти фразеологічними домінантами.

У структурі людської життєдіяльності визначальним є житловий простір, який постає складним символічним об'єктом. Житло інтерпретується як осередок гармонізації людини з навколишнім світом, що акумулює в собі ідеї батьківщини, духовної цілісності та антропоцентричної моделі Всесвіту. У культурно-філософському аспекті дім розглядається як мікрокосмос – закрита просторова система, що забезпечує функціонування родинного інституту [7, с. 825].

З огляду на високу значущість категорія *хата* (*дім*) в українській лінгвокультурі трансформується в універсальне мірило та еталон для оцінки різноманітних проявів життєдіяльності. У структурі фразеологічних одиниць лексема *хата* часто маркує інтенсивність, масштабність або кількісні характеристики подій. Зокрема, фразема *аж хата трясється* 'великою силою, дуже сильно' [11, с. 741] виступає детермінантом вищої міри інтенсивності дії, тоді як сполука *на всю хату* 1. 'дуже сильно', 2. 'дуже голосно' [11, с. 742] репрезентує граничний рівень акустичного впливу. Кількісний аспект буття вербалізується через фраземи *півна хата* 'велика кількість, дуже багато' [11, с. 741], *наговорити півну хату* 'дуже багато' [11, с. 742]. Окрім параметричних характеристик, образ житла слугує маркером психофізичного стану особи: фразема *не могуті [ї] хати перейти* 'бути дуже слабим, хворим, немічним' [11, с. 401] метафорично окреслює крайній ступінь фізичного виснаження чи хвороби. Водночас етичний складник співіснування відображений у конструкції *хати (місця) не переліжати (не пересідати)* 'не завдати шкоди, турбот, перебуваючи у кого-небудь або десь' [11, с. 495], що вказує на відсутність клопоту від перебування особи в певному просторі. Отже, українська фразеологія закріплює за житлом статус ціннісного еталона, що дозволяє структурувати та оцінювати багатогранний досвід людського існування.

У психоаналітичній традиції образ житла є прямою метафорою людської особистості, де кожна частина будівлі відповідає певним рівням пси-

хічного й тілесного [7, с. 633]. Наприклад, фасад будинку, позначаючи зовнішній вигляд людини, в українській фразеології символізує саму людину й те, як вона презентує себе світу – встановлює психологічну, родинну або ж соціальну дистанцію: *хата скраю* 'хто-небудь не бажає втручатися у щось, бути причетним до чогось; кого-небудь щось не стосується' [11, с. 741], *твоя хата моєї хати троюрідний погріб* 'дуже далека рідня або зовсім не родич' [11, с. 741]. Внутрішня частина дому ототожнюється із приватним життям, сім'єю: *виносити / винести сміття з хати* 'розголошувати таємницю або розповідати про те, що стосується лише вузького кола людей чи сім'ї' [11, с. 78], *носити сміття під чужою хату* 'піддавати розголосові непорозуміння, суперечки в родині, в колективі і т.ін.' [11, с. 441]. Вертикальна структура будинку створює ієрархію людського тіла та свідомості: дах і верхні поверхи символізують голову, розум, сферу самоконтролю людини. Відповідно порушення ладу «нагорі» прямо корелює з ментальним станом, що проявляється у відсутності раціонального самоконтролю: у фраземі *як у дурного на хаті* 1. 'неохайний (про зачіску)'; 2. 'без належного порядку, неохайно' [11, с. 741] зовнішня неохайність слугує прямим доказом того, що людина втратила здатність до впорядкування власного простору та самої себе.

Образ *порога* в українській лінгвокультурі є багатогранним концептом, що акумулює в собі уявлення про початок чи закінчення дому, місце перебування душ предків та простір доленосних зустрічей чи розлук. Сакралізація цієї частини житла пов'язана давніми традиціями: під порогом хоронили покійників, що трансформувало його в межу між профанним та сакральним просторами. Віра в те, що саме під порогом мешкають духи-охоронці, зумовила появу низки етикетних заборон, відгомін яких фіксують в сучасній забороні вітатися через поріг задля уникнення сварок [7, с. 632]. Отже, поріг уособлює цілісність життєвого циклу хати та її мешканців. Ця «межа» яскраво репрезентована в символічному значенні фразем *на порозі* 1. 'зовсім близько, вже тут, поряд (про кого-, що-небудь)'; 2. 'безпосередньо перед приходом, настанням чого-небудь' [11, с. 545], *переступати / переступити [через] поріг* 'вступати в новий період життя, розвитку, переходити до нового стану, до нової якості і т.ін.' [11, с. 498], *на крайнім (крайньому) порозі життя* 'перед смертю' [11, с. 545]. Тобто поріг символізує і безпосередню близькість подій, і є репрезентантом фіналу, виконуючи

роль медіатора між світом живих і померлих. У фразеосистемі цей символ ототожнюється й з усією оселею: *плінути через поріг* 'дуже мало побути де-небудь, погостювати у когось' [11, с. 521], *і на поріг не пускати / не пустити кого* 'забороняти кому-небудь приходити кудись' [11, с. 584], *переступати / переступити [через] поріг*. 1. 'вибувати звідки-небудь'. 2. 'заходити до якого-небудь приміщення' 3. 'потрапляти куди-небудь' [11, с. 498].

Крім локативної та обрядової функції, поріг у мовній картині світу символізує саму людину, відображаючи особливості соціальної комунікації та ієрархії: *оббивати пороги* 1. 'багато разів звертатися до когось, кудись у якій-небудь справі, домагаючись її вирішення; просити когось, доводити щось'; 2. 'багато разів приходити до когось-небудь, кудись, часто бувати у когось, десь // настирливо з'являтися десь, турбувати когось // перебувати подовгу десь' [11, с. 444], *[і] на поріг не ступити* 'не зайти кудись, не завітати до когось-небудь, не навідати когось (перев. через образу, неприємності від когось-небудь і т.ін.)' [11, с. 699], *високі пороги* 'хто-небудь неприступний для когось за своїм високим суспільним становищем або з іншої причини; досить заможний, багатий і т.ін. хтось' [11, с. 545]. У мовній картині світу символ порога часто антропоморфізується або ототожнюється із соціальним статусом людини, стаючи інструментом опису складних міжособистісних ієрархій та комунікативних стратегій, відповідно у дискурсі людських взаємин перетворюється на активний комунікативний маркер, що регулює процеси зближення, дистанціювання або навіть повного відчуження між членами родини: *показувати / показати поріг (дорогу, одвірок, одвірка, шлях і т.ін.* 1. 'відмовляти кому-небудь у чомусь'; 2. 'виганяти когось-небудь' [11, с. 534].

Концепт дверей в українській мові та культурі постає як багатогранний символ межі, що розділяє внутрішній простір людини чи родини від зовнішнього світу, одночасно слугуючи оберегом від злих сил. У своїй основі цей символ ґрунтується на фундаментальній опозиції «відчинене – зачинене»: якщо відчинені двері маркують вільний доступ, гостинність, нові життєві перспективи, то зачинені втілюють обмеження, ізоляцію або непривітність [8, с.168–169]. Отже, двері в українській культурі – це не лише отвір у стіні, а архетип межі між світами та мірило людських взаємин. Соціальний аспект цього образу яскраво виявляється у фразеологізмах про гостинність: *двері не зачиняються* 'до когось, кудись постійно приходять відвідувачі'

[11, с. 189], *вказувати (показувати) / вказати (показати) на двері* 'виганяти, проганяти когось звідки-небудь' [11, с. 115], *весті (виводити) / вивести за двері* 'виганяти звідкись' [11, с. 59].

Двері також слугують метафоричним мірилом норми, логіки та доречності людських вчинків: *ні в які ворота (двері) не лізе* 'зовсім безглузде, нелогічне, непристойне і т.ін. що-небудь // не годиться; негарно, неприємно, непристойно і т.ін.' [11, с. 342], *не в ті двері понаести (понаестися, втрапити і т.ін.)* 'не те зробити, сказати і т.ін.' [11, с. 542]. Іронічне ставлення до марної діяльності зафіксоване у фраземі *ломітися у відчинені двері* 'твердити, доводити загальновідоме, те, чого ніхто не заперечує // вникати у щось загальновідоме, прагнучи краще розібратися в ньому, зрозуміти його' [11, с. 354], що висміює доведення очевидних істин. Водночас двері слугують динамічним символом наближення змін або звернення по допомогу, що репрезентує фразема *стукати / постукати у двері* 1. 'наближатися'; 2. 'звертатися до когось-небудь з якимось проханням, добиватися чогось' [11, с. 699]. Окрім абстрактних значень, цей компонент використовується для гіперболізації фізичних параметрів та фізіологічних особливостей: *аж стіни (вікна, двері, поле і т.ін.) дрижать (дрижіть)* 'дуже гучно, занадто голосно (що-небудь діється, відбувається)' [11, с. 694], *не втòвпиться (потòвпиться) в двері (в шкуру)* 'дуже товстий'; може бути маркером функційно-просторових обмежень: *зачиняти / зачинити двері* 'позбавляти змоги когось користуватися, займатися чим-небудь' [11, с. 134]. Отже, *двері* інтегрують у собі просторові, етичні та побутові характеристики, визначаючи шлях людини в соціумі – від здобуття можливостей (*відкрити (відчинити) / відкривати (відчиняти) двері* 1. 'дати кому-небудь вільний доступ кудись, можливість користуватися, займатися і т.ін. чим-небудь'; 2. 'зробити можливим що-небудь' [11, с. 103]) до безвиході (*ні в кут ні в двері* 'хто-небудь опинився у безвихідному становищі' [11, с. 321]).

Як бачимо, семантична структура компонентів-репрезентантів предметного коду в межах фразеологічних одиниць засвідчує тісний зв'язок значеннєвого наповнення фразем із фрагментами не лише матеріального, але й духовного життя. У складі фразем значення номена зазнає семантичних змін, проте зберігає зв'язок із первинним словом і часто набуває символічного змісту. Внутрішня форма таких одиниць відображає світосприйняття мовців, які через мову втілювали власні уявлення про будову світу.

Висновки. Предметний код культури функціонує як складна система мовних знаків, які у структурі фразем трансформуються в символи, що акумулюють культурну пам'ять етносу. Систематизація матеріалу дозволила виокремити тринадцять тематичних груп предметних реалій, серед яких найвищу фразеоактивність виявляють назви житла, господарського начиння та знарядь праці, що підтверджує пріоритетність цих об'єктів у ціннісній ієрархії українців як життєво необхідних сакральних констант. Виявлені явища міжкодових переходів, зокрема взаємодія предметного коду із соматичним, природним, зооморфним, ілюструють цілісність національного світосприйняття та здатність матеріальних назв до широкого смис-

лового розширення. Механізми метафоризації й символізації дозволяють використовувати назви предметів для опису найскладніших проявів людської психіки та соціальних відносин. Аналіз таких лексем-домінант, як *хата*, *пори́г*, *двері*, засвідчив їхню роль як потужних смислових координат, де хата постає мікрокосмосом й еталоном оцінки дійсності, поріг – сакральною межею між власним і чужим простором, а двері – архетипом вибору й комунікації. Отже, предметний код в українській фраземі є репрезентативним джерелом етнокультурної інформації, що дозволяє реконструювати національну модель світу, у якій кожен об'єкт наділений особливим символічним потенціалом.

Список літератури:

1. Баньої В., Петруляк Н. Соматизми у складі фразеологізмів закарпатської говірки села Руські Комарівці Ужгородського району: етнолінгвістичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету*: серія: Філологія; / ред.кол.: Г. Шумицька Н. Венжинович та ін. Ужгород: ПП Данило С.І., 2020. Вип. 1 (43). С. 39–48.
2. Баньої В., Харьківська О. Символьне наповнення зоокомпонентів відл, бик, бугай, корова, теля у структурі фразеологізмів літературного і говіркового мовлення. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 63 (1). С. 138–143.
3. Бацевич Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ: Довіра, 2007. 205 с.
4. Венжинович Н. Про лінгвокультурологічну та етнопсихологічну специфіку ідіоматики. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (Збірник наукових праць)* / Відп. ред. І.В. Сабадош. Випуск 10. Ужгород, 2006. С. 10–20.
5. Галинська О.М. Духовно-предметний код культури в системі кодів культури (на матеріалі фразеологічних одиниць української та англійської мов). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. 2015. Вип. 3. С. 9–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDUF_2015_3_4. Дата звернення: 27.11.2025.
6. Гарбера І. В. Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 «Українська мова» (035 – Філологія). Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2018.
7. Енциклопедичний словник символів культури України. За загальною редакцією В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. 5-е видання. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М., 2015. 912 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi79/0059290.pdf> Дата звернення: 11.12.2025.
8. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
9. Кононенко В. Словесні символи в семантичній структурі фраземи. *МОВА. КУЛЬТУРА. СТИЛЬ*. Збірник статей. Київ – Івано-Франківськ, 2002. С. 226–236.
10. Мисик О. Артефактний етнокультурний код у поетичних творах Ігоря Калинця. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 33(1). С. 197–202. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2020_33\(1\)_29](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2020_33(1)_29) Дата звернення: 20.11.2025.
11. Словник фразеологізмів української мови / НАН України, Ін-т укр. мови, Укр. мов.-інформ. фонд; [уклад.: В.М. Білоноженко та ін.; відп. ред. В.О. Винник]. Київ: Наук. думка, 2003. 786 с.

Tykhovska O. M., Banyoi V. F. LINGUISTIC AND CULTURAL POTENTIAL OF THE SUBJECT CODE IN UKRAINIAN PHRASEOLOGY

The article is devoted to a comprehensive analysis of the subject code of Ukrainian ethnoculture, which is reflected in the phraseological system of the language. The study focuses on the fact that the subject code functions as a specific coordinate system that allows native speakers to classify, evaluate and structure the surrounding reality. The relevance of the work is determined by the need for a systematic coverage of the linguistic and cultural potential of phrases with a subject component, as they are an important source for the reconstruction of the national model of the world. Within the framework of the study, a complete sample

of linguistic material was taken from the Dictionary of Phraseological Units of the Ukrainian Language (2003), which allowed for the processing of about 700 units. The authors carry out a detailed classification of the components of the subject code, identifying thirteen thematic groups, including: housing and architectural structures, household items, furniture, clothing, tableware, objects of written culture, toys, means of transport, monetary units, musical instruments, the military sphere and other items. Each group is illustrated with representative examples. Particular attention is paid to the analysis of the dominant lexemes hut, threshold, door. It has been established that these objects are not only utilitarian elements of everyday life, but also powerful linguistic and cultural markers. The hut is interpreted as the sacred centre of the human microcosm, the threshold as the boundary between 'one's own' and 'foreign' spaces, and the door as a symbol of choice and social communication. The article proves that these images verbalise the ethical norms, psychological states, and social relations of the Ukrainian ethnic group. The phenomena of intercode interaction are studied, in particular the combination of the object code with somatic, zoomorphic, and mythological codes. Such a synthesis confirms the anthropocentric nature of Ukrainian phraseology, where objects of the material world serve as standards for describing the qualities, actions, and inner world of a person. The conclusions confirm that the object code is a representative source of ethnocultural information that ensures the continuity of the spiritual memory of the people.

Keywords: *Ukrainian phraseology, linguocultural potential, object code, symbolic meaning, ethnocultural specificity.*

Дата першого надходження статті до видання: 30.01.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.04.2026